

ЕПІТЕТ ЯК ПЕРВІСНИЙ ТРОП І СИСТЕМОУТВОРЮЮЧИЙ ЦЕНТР ТРОПІКИ

На матеріалі англійської мови у статті розглядається дискусійна проблема “першотропа” та статус епітета як системоутворюючого центру тропіки.

Значний інтерес викликають діахронічний аспект тропіки та питання про гіпотетичний “першотроп”, який став джерелом всієї різноманітності тропів, існуючих тепер у мові. На думку багатьох лінгвістів, як “першотроп” може розглядатися метонімія (особливо її різновид – синекдоха), тому що в її основі лежить асоціативна суміжність контексту (ситуації) та референта. Так, Ц.Тодоров вважає, що подвоєння синекдохи утворює метафору [1]. По суті, тієї ж самої позиції дотримується А. Анрі, який визначає метафору як подвоєну метонімію [2].

Однак, метонімія, “а також і синекдоха” навряд чи може бути вихідною в становленні тропів. Не підлягає сумніву та обставина, що основна функція метонімії – ідентифікуюча по відношенню до конкретних предметів, але не характеризуюча. Метонімія найменш експресивна з усіх тропів.

Деякі лінгвісти вважають, що первинною по відношенню до інших тропів є метафора [3:59;7]. Однак, як справедливо зазначає О.М.Фрейдєнберг, “метафора не була готовою величиною і не утворювалась відразу/.../. Її перенесеність починалась в архаїчний період Греції з перенесення конкретних значень на абстрактні, а завершилася вже в нові часи понятійною “фігуральністю”/.../. Перш ніж отримати фігуральність, метафора як понятійна форма образу готувалася в епітеті” [4:182, 197].

Є набагато вагоміші підстави вважати вихідним тропом епітет. Відомо, що будь-яке поняття як вища форма відображення світу в свідомості, яка закріплена матеріальною мовною формою вираження, розвивається за рахунок виявлення, відкриття ознак, властивостей різних предметів і явищ. Ми повністю поділяємо думку Н.Д. Арутюнової про те, що предикативні відношення “виникають на базі атрибутивних відношень і в суто синтагматичному плані можуть бути зведені до цих останніх” [5:277].

Людина з давніх-давен намагалася пізнати різні предмети оточуючого світу, перш за все пізнаючи ознаки та властивості цих предметів, порівнюючи їх з ознаками та властивостями інших предметів, а потім давала їм словесне позначення. Первісна мова передає враження від предметів та явищ зовнішнього світу або елементарно, подібно до того як дитина називає корову “му-у”, або, більш змістовно, за допомогою слів-епітетів, з яких кожен означає одну почуттєво сприйняту ознаку предмета.

Відображення об’єктивної дійсності завжди опосередковане активними діями сприймаючого суб’єкта. Зовнішнє середовище сприймається людиною з погляду її потреб. Відображення є таке ж цілеспрямоване, як і поведінка. В регуляції поведінки людини беруть участь не всі сенсорні властивості об’єкта, а лише найсуттєвіші, що відповідають певному поняттю [6:62-63].

Оскільки пізнання сукупності ознак, властивостей предмета відбувається лише в системі відношень цього предмета до інших предметів навколишньої дійсності, виникає можливість уявного перенесення якостей одних предметів на інші. Таке пізнання світу на ранньому етапі історії людства відбувалось за допомогою міфотворчості, в якій міф був своєрідним засобом духовного освоєння дійсності, емоційного єднання людини з оточуючими її явищами.

Первісна людина намагалася перейти від індивідуального, окремого до виділення загального, суттєвого в предметі (властивості, ознаки, функції тощо). Однак нестача суспільної практики зумовила бідність мовних засобів узагальнення відомостей про навколишній світ. Часто абстрактне поняття ніби зводилося до множинності конкретної ознаки, властивості або якості, яка передавалась у мові за допомогою прикметників у множині. Абстрактні узагальнення виражались засобами означення (епітета), ототожнення, порівняння: одне явище, один предмет зіставлялись з іншими за допомогою конкретно-почуттєвих, емоційних асоціацій. Варто при цьому врахувати, що сучасне тлумачення метонімії і метафори як тропів, в яких слова вживаються в переносному значенні для характеристики будь-якого явища шляхом опису вторинних ознак, стосовно стародавньої міфотворчості не придатне. Це пояснюється тим, що міфологічний образ майже завжди має певний аналог (прообраз) в реальній дійсності. Дії міфічної істоти є не надприродні, а звичайні, які не викликають сумніву. Крім того, поняття, які більш-менш замінюються чи асоціативно пов’язуються між собою, далеко не завжди підпорядковуються законам сучасної логіки.

У сучасному мовознавстві існує думка, згідно якої міф складається з імен богів, уособлюючих явища природи, а ці імена, в свою чергу, складають номіналізацію епітетів, простих і розгорнутих, завдяки яким зображуються ті чи інші атрибути цих явищ.

При цьому семантичні асоціації, що виникають протягом розробки абстрактних узагальнень, в плані діахронії видаються “метафоричними” чи “метонімічними”.

Слід зауважити, що про первинність епітета по відношенню до інших тропів свідчать і деякі результати спостережень за розвитком словникового запасу в перші роки життя дитини. Як відомо, дослідження “дитячої мови” мають велике значення для обґрунтування теорії мовленнєвої діяльності. Аналіз такого матеріалу дає можливість простежити еволюцію мови в онтогенезі. Крім того, в онтогенезі в загальних рисах виявляються, особ-

ливо на ранніх стадіях, риси філогенезу, що дає можливість робити висновки про походження мови, про те, як формувалася механізм мовленнєвої діяльності в давні часи.

Досліджуючи розвиток словникового запасу в перші роки життя дитини, О.М. Гвоздев відзначає, що приблизно в кінці другого року зустрічаються випадки номінації якісних ознак предметів і явищ: теплових ознак (гарячий, холодний), смакових ознак (смачний), загальної оцінки (хороший, поганий), розміру (великий, маленький), кольору (темний, біленький) тощо. І тільки пізніше дитина починає усвідомлювати можливість переносу значення і користується цією можливістю, даючи простір асоціаціям і фантазії. Наприклад, дитина може назвати огірок "рибною", тому що за формою огірок нагадує їй вже добре знайому рибу. В цьому випадку можна побачити зародження "художнього" використання слова [7:60].

Таким чином, разом з розвитком словникового запасу дитини номінація ознак, якостей, властивостей предметів і явищ передусє переносу значень з одного слова на інше. Цей факт також свідчить, на наш погляд, про первинність епітета по відношенню до інших тропів – метафори, метонімії та ін.

Епітет як предмет дослідження має давню історію. Епітети згадувалися вже в найдавніших риториках і поетиках, наприклад, у відомій "Риторикі" Аристотеля.

Термін "епітет" як один з найдавніших термінів філології довгий час означав два явища: означення (епітет необхідний) і власне епітет (епітет прикрашаючий). В наш час перше значення терміну зникло, а друге зазнало значних змін: епітет розглядається не як орнаментальний засіб, а як змістовне явище, яке виступає в кількох аспектах (логічному, психологічному, лінгвістичному, літературознавчому).

З часів античності епітет пройшов довгий шлях, однак теоретично його роль і значення почали визначатися лінгвістами приблизно у XVIII столітті. У російській філології вперше про епітет писав М.В.Ломоносов [8]. В XIX столітті проблема епітета зацікавила багатьох вчених. Вагомий внесок у розвиток теорії епітета зробив український учений О.О. Потебня, який вважав епітетами будь-які парні сполучення слів, що зображують предмети, явища, дії через їх ознаку [9:215]. О.О.Потебня відмовився від традиційного на той час поняття епітета як означувального прикметника при означуваному іменнику і, по суті, розглядав епітет в утвореннях, які ми розуміємо як епітетні конфігурації. У досліджуваній площині особливий інтерес викликає думка О.О.Потебні про загальну форму по відношенню до інших тропів. Якщо епітет означає типову, ідеальну ознаку означуваного поняття, іншими словами спонукає під видом розуміти рід, під тимчасовим - постійне, то його можна розглядати як синекдоху [9:165] (в нашому розумінні – як метонімічний епітет, Т.О.). О.О.Потебня вважає що, епітет може бути і метафорою, наприклад, **муравьище кипучее** [9:165-170] (в нашому розумінні – метафоричним епітетом, Т.О.).

Не менш значний внесок у рішення проблеми епітета зробив О.М.Веселовський. У статті "З історії епітета" вчений розглядає епітет як "одностороннє означення слова, яке або підновлює його загальне значення, або посилює, підкреслює будь-яку характерну, визначну якість предмета" [3:59]. О.М.Веселовський був першим ученим, який ввів у поезику поняття постійного, тавтологічного, синкретичного і метафоричного епітетів. Він підкреслював найважливішу роль епітета в становленні поетичної свідомості: "Якщо я скажу, що історія епітета є історією поетичного стилю в скороченому виданні, то це не буде перебільшенням. І не тільки стилю, але й поетичної свідомості від її фізіологічних основ та їх виразів у слові – до їх закріпачення в ряди формул, що наповнюються змістом чергових суспільних світоглядів" [3:59].

З формальної точки зору епітет розглядався у роботі В.В.Виноградова "Мова Пушкіна" (1935), у роботах Б.В.Томашевського, Д.Е.Розенталя, Ф.П.Філіна та деяких інших лінгвістів.

Останнім часом спостерігається деякий спад інтересу до вивчення різновидів епітета та їх стилістичних функцій. Цілком імовірно, що цьому сприяє нечітке усвідомлення епітета як тропа, сплутування його з будь-яким означенням у синтаксисі та з прикметником - у морфології. Так, наприклад, Л.І.Тимофєєв вважає, що в широкому розумінні епітетом є будь-яке слово, яке означає, пояснює і т.п. будь-яке поняття. У цьому розумінні будь-який прикметник, на думку ученого, може розглядатися як епітет [10:209]. Зустрічається також вельми обмежене розуміння епітета як "метафоричного прикметника" [11:359].

Таким чином, виникає необхідність провести орієнтовану межу між епітетом і звичайним означенням. Існує три основних відмінності між цими поняттями:

1. З точки зору пізнавальної означення додає до змісту означуваного поняття ознаку, що обмежує його обсяг (будинок – **великий** будинок, **старий** будинок, **цегляний** будинок тощо), тобто здійснює логічну класифікацію. Епітет виділяє, посилює типову ознаку предмета (**сірий** вовк, **червоне** сонечко) і тим самим виступає як економний спосіб утворення певного художнього образу.
2. З точки зору комунікативної означення відчужене від усіх сторін особистості, крім інтелектуальної, і претендує на об'єктивність. Епітет за звичай розкриває цілісне відношення суб'єкта (інтелект, уяву, емоцію і волю), здійснює оцінну кваліфікацію, завжди в тій чи іншій мірі неповторно індивідуальну.
3. З точки зору лінгвістичної означення і означуванним є двослівна або рідше – трислівна номінація, що належить або до побутової номенклатури (порцелянова чашка), або до наукової термінології (міжконтинентальна ракета, Північний Льодовитий океан) і позбавлена оцінювання. Епітет з означуванним (епітетна конфігурація) постає в ролі вільного (змінного) словосполучення, що відзначається оригінальністю.

Основна сфера використання епітета – стиль художньої літератури, де він виконує наступні функції:

1) інформативну функцію, тобто виступає як спосіб повідомлення. Епітет може характеризувати різні предмети й властивості, які сприймаються будь-яким органом почуття, а також поєднувати різні сфери сприйняття, наприклад: **солодкі** мрії, **гостре** бажання, **глуха** ніч, **гіркий** розпач і т.п. (явище синестезії);

2) конструктивну функцію, тобто епітет як засіб внутрішньої організації тексту взаємодіє з іншими словесними засобами, бере участь у реалізації всіх параметрів мовленнєвого цілого. Епітети ніби вбирають в себе те, що характеризується (**неспокійне** серце, **ласкаві** руки, **спокійна** старість), що дозволяє досягти стислості дискурсу.

Спеціальний інтерес викликає питання про те, яке місце та пов'язану з ним функцію займає епітет в системі тропіки.

На наш погляд, епітет є не тільки первісним тропом. Існують підстави розглядати його як **системоутворюючий** центр тропіки, тому що до нього зводяться шляхом трансформації інші тропи, наприклад:

*The sea was smiling (метафора) → the **smiling** sea.*

*His chest is like a barrel (порівняння) → his **barrel** chest.*

*His finger accused us (метонімія) → his **accusing** finger.*

*Her beauty seemed ugly (оксюморон) → her **ugly** beauty.*

Крім того, поле епітетів перетинається з полями всіх існуючих тропів.

У сучасній теорії тропів останні розподіляються за двома основними осями мови – парадигматичною та синтагматичною. У цьому відношенні протиставляються лише метафора як творча трансформація схожості та метонімія як творча трансформація суміжностей. Відповідно до думки Є.Куриловича [12], метафора може розглядатися як зміна семантично різних знаків в однакових семантичних позиціях (вісь парадигматики), тоді як при метонімії змінюється сама семантична позиція знака (вісь синтагматики). Це твердження цілком логічне і не викликає заперечень. Однак при цьому незрозуміло, до якої з осей мови слід віднести інші тропи, зокрема, епітет, який є предметом нашого дослідження.

Здається очевидним, що епітет завдяки своїй системоутворюючій, центральній ролі в тропіці та здатності перетинатися з полями інших тропів може належати до двох осей - парадигматичної та синтагматичної одночасно. В наведеному вище прикладі *the smiling sea* парадигматичним аспектом є вибір експресивного знака, а синтагматичний аспект полягає в змінюванні синтаксичної позиції знака, вираженого іншою частиною мови:

*The sea was **smiling** (v.) → the **smiling** sea (adj.).*

Поле епітета, яке розглядається у взаємозв'язку парадигматичного та синтагматичного аспектів, є утворення близьке до фрейму – когнітивної інформації, що використовується для відображення ситуацій в предметно-пізнавальній антропонімічній сфері [13:212;11].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Todorov T. Littérature et signification. – Paris, 1967. – 360 p.
2. Henry A. Métonymie et métaphore. – Paris, 1971. – 316 p.
3. Веселовский А. Н. Из истории эпитета // Историческая поэтика. – М.: Высш. школа, 1989. – С. 59 – 75.
4. Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. – М.: Наука, 1978. – С. 72 – 74.
5. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
6. Сахарный Л. В. Введение в психолингвистику. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 184 с.
7. Гвоздев А. Н. Вопросы изучения детской речи. – М.: Просвещение, 1961. – 412 с.
8. Ломоносов М. В. Краткое руководство к красноречию // Полн. собр. соч. , т. 3. – М. – Л.: АН СССР, 1950.
9. Потебня А. А. Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905. – 652 с.
10. Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. – 3 изд. – М.: Просвещение, 1966 – 326 с.
11. Квятковский А. П. Поэтический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 362 с.
12. Kurylowicz J. Metaphor and Metonymy in Linguistics // Zagadnienia rodzajów literackich. – Т. 9, З. 2, n.d.
13. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М.: РАН, Ин-т языкознания, 1997. – 327 с.
14. Поляков И. В. Лингвистика и структурная семантика. – Новосибирск: Наука, 1987. – 190 с.
15. Толочин И. В. Когнитивная теория метафоры и системная природа поэтического смысла // Проблемы семантического описания единиц языка и речи. – Минск: Изд-во Минского гос. Лингвистического ун-та. – Минск, 1998. – С. 72 – 74.

Матеріал надійшов до редакції 14.09.2000 р.

Онопрієнко Т. Н. Епітет як первоначальний троп і системообразуючий центр тропіки.

На матеріалі англійського мови в статті розглядається дискусійна проблема “первотропа” і статус епітета як системообразуючого центра тропіки.

Onopriyenko T. M. Epithet as the Primary Trope and the System-forming Centre of Tropology (on the material of the English Language).

The article deals with the debatable problem of a primary trope and the status of epithet as the system-forming center of tropology.